

4. *Babalar sözi: Jüztomdyq.* - Astana, "Foliant", 2011. T. 75: *Batyrlyq ertegiler.* - 424 bet.
5. *Babalarsözi: Jüztomdyq.* - Astana, "Foliant", 2012. T. 85: *Tarihiañyzdar.* - 416 bet – kitap
6. *Qazaqstantabiğaty: Ensiklopedia / Bas red. B.Ö.Jaqyp.* Almaty: "Qazaqensiklopediasy" JŞS, 2011. T.Z. - 304 bet – kitap
7. *Oralova G. Täuelsizdik jyldaryndaғы jastar poeziasyndaғы oi asqaqtyғы men jaña äuen//Abai atyndaғы Qazaq ülttyq pedagogikalyq universieti. Habarşy. —Filologia ғыlymdary seriasy. – 2020. №1 (71). – 344-350 bb.- jinaq*

МРНТИ 17.09.91

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.77>

Әбелдаев Ж.¹

¹ *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы, Қазақстан*

ТҮРІК ТАРИХИ РОМАНЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ

Аңдатпа

Түріктің тарихи романының туу, қалыптасу және даму тарихы бар. Ол өзінің тарихи шындығымен тығыз байланысты дамыды.

Алғашқы тарихи романдарға негіз болған прозалық үлгілер түріктің ортағасырлық классикалық прозасында көрініс тапса, кейін ол ХІХ ғасырда Танзимат әдеби кезеңінде европалық проза негізінде қалыптасып дами түсті. Сондықтан түріктің тарихи романының генезисі сол ХІХ ғасырдан емес, ортағасырлық Диван әдебиетінен және халық қиссаларынан негіз алды десек болады.

ХІХ ғасыр әлемдік мәдениетке үлкен өзгерістер алып келуі себепті Анадолы түрік әдебиеті де бұл үрдістен қалыс қалған емес. ХІХ ғасырдағы түрік қоғамындағы ірі реформалар мәдени-әдеби аспектіні де қамтыды. Былайша айтқанда, ірі мәдени-әдеби жаңғыру үдерісін бастан кешті. Османдық социум алғаш рет Европалық өркениетпен жақындасты. Кейбір кезде ол өзінің Империялық мінезін көрсеткісі де келді. Дегенмен, бұл теке-тіресте батыстық мәдениеттің элементтері түрік мәдениетіне ене бастады.

Түріктің мәдени жаңғыруы негізінде әдеби үдерістер күрделі кезеңді бастан өткерді. Дей тұрғанмен, түріктің тарихи романы осы кезеңде қылаң беріп, ол түрік қаламгерлерінің қызығушылығын оятты. Танзимат кезеңінде алғашқы тарихи романдар батыстық үлгідегі ережелерді қабылдады, алайда, тарихи шындық тек Осман Империясының шындығымен қабысып жатқан еді.

Түйін сөздер: Түрік прозасы, тарихи роман, классикалық түрік әдебиеті, ұлттық бірегейлік, Танзимат әдебиеті, тарихи роман генезисі, Османдық социум

*Abeldaev. Zh.*¹

¹ *KazNU named after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan*

GENESIS OF TURKISH HISTORICAL NOVEL

Abstract

The Turkish historical novel has a history of birth, formation and development. It developed closely related to its historical reality.

If the prose patterns based on the first historical novels were reflected in the medieval classical prose of the Turks, then it was formed in the nineteenth century in the literary period of the Tanzimat on the basis of European prose. Therefore, the genesis of the historical novel of the Turks was based not only in the XIX century, but also in medieval Divan literature and folk tales.

Due to the fact that the XIX century saw significant changes in world culture, Anatolian Turkish literature did not lag behind this process. Major reforms in the Ottoman society of the XIX century also covered cultural and literary aspects. In particular, they have undergone a major cultural and literary modernization. For the first time, the Ottoman society is approaching European civilization. In some cases,

he even wanted to show his Imperial character. However, in this context, the elements of Western culture began to enter into the Turkish culture.

Based on the cultural modernization of the Turks, literary processes went through a difficult period. But, despite the fact that the historical novel of the Turks in this period was particularly in demand, and therefore it aroused the interest of Turkish writers. In the literary period of the Tanzimat, the first historical novels adopted the rules of the Western model, but the historical truth was connected only with the reality of the Ottoman Empire.

Keywords: Turkish prose, historical novel, classical Turkish literature, national identity, Tanzimat literature, Genesis of the historical novel, Ottoman society

Абелдаев Ж.¹

¹ КазНУ им. аль-Фараби,
Алматы, Қазақстан

ГЕНЕЗИС ТУРЕЦКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА

Аннотация

Турецкий исторический роман имеет историю рождения, становления и развития. Он развивался тесно связанными со своей исторической реальностью.

Если прозаические образцы, основанные на первых исторических романах, нашли отражение в средневековой классической прозе турок, то затем он в XIX веке в литературном периоде Танзимата сформировался на основе европейской прозы. Поэтому генезис исторического романа турок получил основу не только XIX века, но и в средневековой Диванной литературе и в народных сказаниях.

В связи с тем, что XIX веке произошли значительные изменения в мировой культуре, Анатолийская турецкая литература не отстала от этого процесса. Крупные реформы в Османской обществу XIX века охватили и культурно-литературные аспекты. В частности, пережили процесс крупной культурно-литературной модернизации. Османский социум впервые сближается с европейской цивилизацией. В некоторых случаях он даже хотел показать свой имперский характер. Тем не менее, в этом контексте элементы западной культуры стали входить в турецкую культуру.

На основе культурной модернизации турок литературные процессы пережили сложный период. Но, несмотря на то, что исторический роман турок в этот период был особенно востребован, и поэтому он вызвал интерес у турецких писателей. В литературном периоде Танзимат первые исторические романы приняли правила западной модели, однако историческая истина была связана только с реальностью Османской империи.

Ключевые слова: Турецкая проза, исторический роман, классическая турецкая литература, национальная идентичность, литература Танзимат, генезис исторического романа, Османский социум.

Кіріспе. Түріктің тарихи романының шығу тегін қозғамас бұрын түрік проза тарихынан сөз ету қажет-ақ. Өйткені, түрік прозасының, соның ішінде түрік романының тарихын білмей тұрып, жанрлық түрлерінен сөз ету мүмкін емес.

Түрік прозасының тарихы өте бай. Түріктің алғашқы прозалық үлгілері сонау орта ғасырларда пайда болып, оның жанрлық спецификалары да айқындала түсті.

Классикалық түрік әдебиеті, яки Диван әдебиеті (XIII-XIX ғғ.) деген атаумен белгілі әдеби кезең өзінің көркемдік дәрежесі, эстетикалық талғамы, тақырыптық-идеялық әрауандылығы тұрғысынан ірі бір уақыт мөлшерін қамтиды. Бұл сол Осман Империясы дүниеге келген күннен бастап (1299) қалыптасып, XIX ғасырдағы ірі реформалық бағдарлама болып табылатын – Танзиматқа дейін жалғасты. Ал Танзимат реформасы осман қоғамының сол кездегі жаңғыру идеясын көксеген бағдарлама еді. Бұл османдықтардың батыспен бәсекеге түсуінің алғашқы кезеңі болатын.

Диван әдебиеті, яки осман әдебиеті - Оғыз-Қыпшақ тобының Кіші Азияны бағындыру кезеңінің мәдени жемісі дер едік. Ол, әрине, екі ірі мәдени кеңістікпен тоғысуға мәжбүр болды. Оның бірі – ғылым мен діннің тілі болған араб мәдениеті болса, екіншісі – шығыс әдебиетінің тілі болған парсы мәдениеті. Бұл екі ірі мәдениеттен қашып құтылу еш мүмкін емес-ті, керісінше, ол мәдениеттермен ықпалдасуға, алыс-беріске баруға мол мүмкіндік туды. Күллі Шығыстық мәдениеттің ошағы болған

араб-парсы мәдениеті көшпелі түркілерге де оң ықпалын тигізді. Бұл әсіресе, осман түріктерінің жазба әдебиетінің қалыптасуына, қарыштай дамуына өзіндік ықпал етті.

Араб-парсы әдебиеті арқасында осман түріктері өзінің әдеби тілі - осман тілінің қалыптасуына қол жеткізді. Оны мемлекеттік тіл дәрежесіне көтерді, сөйтіп, Таяу Шығыста араб-парсы тілдерінің ықпалын бәсеңдетуге тырысты. Орта Азиядан өздерімен бірге ала барған Оғыз-Қыпшақ тілдерін араб-парсымен араластырып, жаңа тұрпаттағы тілдің пайда болуына себепші болды. Осы тілде мәдениет жасауға бел буды және оны жүзеге асырды да.

Классикалық түрік әдебиеті - түркі және араб-парсы мәдениетінің ортақ құндылықтарын пайдаланып, жаңа әдеби мұралар туғызды. Ол мұраның иесі – Анадолы түріктері болды. Осман тілінің пайда болуымен османдықтардың жаңа географиялық кеңістікте өздерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастыру жолындағы күресі басталып кетті деуге толық негіз бар. Ол оның тілінде, мәдениетінде, әдебиетінде, былайша айтқанда, күллі рухани құндылығында көрініс таба бастады. Айрықша, алдымен селжұқтардың, содан соң османдықтардың Кіші Азияда түркілік руханиятты кең көлемде орнықтыруы олардың бірегейлігінің нақтылана түсуіне негіз болды.

Әдістер. Мақаланың методологиялық негізін түрік тіліндегі материалдар құрап отыр, сонымен қатар отандық деректерге де, орыс тіліндегі мәліметтерге де көңіл бөлдік. Мақала жазу барысында оның өзектілігі, мақсаты ескеріліп, соған сай дереккөздерді талдау, сараптау және қорытындылау жүйесі бойынша жұмыс жасалды.

Түрік тіліндегі материалдар деуіміздің себебі – қазақ тіліндегі әдебиеттердің жеткіліксіздігі, тіпті жоқтығы мақаланы жазуға қолбайлау болды. Сондықтан тек түрік тіліндегі әдебиеттерді молынан пайдаландық, өйткені көтеріліп отырған мәселенің өзі түріктің тарихи романы болып отыр.

Қарастырып отырған мақаланың сыр-сипатын, өзектілігін жан-жақты ашу үшін түрік ғалымдарының зерттеулері негізге алынды. Оларды мақала жазу барысында ғылыми талдаудан өткізу - зерттеудің басты міндеттерінің бірі болды. Олардың арасында айрықша түрік зерттеушілері Ахмет Кабаклының 5 томдық «Түрік әдебиеті» (1994), Жихан Окуюджу, Ахмет Картал және Фатих Көксалдың «Классикалық кезеңдегі осман прозасы» (2011), ұжымдық монография «Көне түрік әдебиеті» (2011), Инжи Енгинүннің «Жумхуриет кезеңіндегі түрік әдебиеті» (2010), ұжымдық монография болып табылатын «Жаңа түрік әдебиеті. 1839-2000» (2007), Әлемдар Ялчынның «Саяси-элеуметтік өзгерістер тұрғысынан Жумхуриет кезеңі. Қазіргі түрік романы 1946-2000» (2005), Хулуси Гечгелдің «Жумхуриет кезеңі түрік әдебиеті» (2011) атты шығармалары құрады. Сондай-ақ, отандық ғалымдар шығармашылығы да негізге алынды. «XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі» атты ұжымдық монография (2011), Т.С.Сыдықовтың «Қазақ тарихи романы» (1996) еңбегі, Г.Е.Надиорованың «Становление и эволюция тунисского арабоязычного романа (XX век)» (2005) атты еңбегі, М.Р.Балтымованың «Ілияс Есенберлиннің тарихи романдары: шеберлік пен көркемдік» (2015) атты монографиясы, Ө.Әбдиманұлының «XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті» (2010) атты еңбегі және түрік әдебиетін зерттеуші ресейлік ғалым Л.О.Алькаеваның «Из истории турецкого романа. 20-50 годы XX века» шығармасы пайдаланылды.

Талқылаулар мен нәтижелер. Түріктің классикалық әдебиеті кезеңінде пайда болып, қарқынды дами түскен түрік прозасы үш түрге бөлініп қарастырылды. Олар: әдеби проза, тарихи проза және дидактикалық проза (Kavaklı A. 1994:218-232). Кейде оны көркем проза (Süslü nesir), орта проза (Orta nesir) және қарапайым проза (Sade nesir) деп те атаған (Okuyucu C. vb.2011: 16).

Диван әдебиетінде прозаны «инша» (inşa) деп атаса, прозаикті «мүнши» (münşi), ал прозалық шығарманы «мүншаат» деп атаған. Диван әдебиетінің соңғы жылдарында прозаны «несир» (nesir) немесе «менсур» (mensur) деп атай бастады. Ол ол ма, XX ғасырдың соңғы ширегінен бастап проза термин ретінде аз қолданыла бастады. Есесіне, прозаның орнын «дүз йазы» (düz yazı) немесе «хикая және роман» (hikaye ve roman) термині алмастырды. Қазіргі таңда жазылып жатқан зерттеу еңбектері болсын, оқулықтар мен монографиялар болсын, барлығынан «хикайе ве роман» деген тарауларды байқауға болады.

Сонымен классикалық түрік әдебиетінде көркемдік жағы басым, түрлі сөз санаттарын қолданып, ұзын сөйлемдер арқылы құрылған шығарманы – көркем проза, ғылым-білім және тарихи тақырыптарға арналған прозалық шығарманы – орта проза және халыққа үгіт-насихат сипатында білім беруге бағытталған шығармаларды – қарапайым проза деп атады. Анадолы түрік әдебиетінде прозалық шығармалар XIV ғасырдан бастап қарқынды дамып келе жатыр деуге толық негіз бар.

Диван әдебиетінде прозаның дамуы негізді оның өзіне тән жанрлары да қалыптасып үлгерді. Мысалы үшін тезкирелер, биографиялық шығармалар, тарихи шығармалар, сурнамалар, саяхатнама-

лар, саясатнамалар, діни-сопылық шығармалар, шерхтар мен лұғаттар, ғылыми еңбектер – орта ғасыр Анадолы түрік әдебиетіндегі прозаның үлгілері болып табылады (Окуучу С. vb.2011: 39-65).

Бұл жердегі тарихи шығармалардың, әрине, кейінгі тарихи романдардың көркем жанр ретінде қалыптасуына негіз болды деуге болады. Ондай шығармаларда белгілі бір тарихи уақиға суреттелгенмен әдеби-көркемдік стиль де қылаң береді. Тілі шұрайлы болуымен қатар әдеби айшықтар да, метафоралар да, теңеулер де қолданыс тауып отырады. XVIII ғасырда өмір сүрген түріктің белгілі қоғам қайраткері, дипломат әрі жазушы 28-Мехмет Челебидің «Саяхатнамасы» мен «Сафаратнамасы» прозалық шығарманың үздік үлгісі деуге болады. Сонымен қатар Вейси мен Наргисидің прозалық шығармалары, Синан Пашаның «Құдайға жалбарыну» (Tazarrunname), Найманың «Найма тарихы», Катиб Челебидің «Кешф-уз Зүнун» еңбегі, Құл Месуттың «Қалила мен Димнасы», Мержимек Ахметтің «Қабұснама» еңбегі орта ғасыр түрік прозасының негізін қалаған шығармалар деуге әбден болады.

Классикалық түрік әдебиетінен соң түрік прозасының даму тенденциясының екінші кезеңі - Танзимат кезеңінде көрініс берді. Яғни, европалық үлгідегі алғашқы прозалық еңбектер XIX ғасырда қалыптаса бастады. Осман империясының Батыспен ықпалдасуы дәл осы тұста басталды. Әрине, XIX ғасыр бүкіл әлемде мәдени-әдеби тұрғыдан өзгеше жаңғыруға себеп болдық дедік. Ол тек Осман Империясын қамтып қойған жоқ, сонымен жапсарлас, яки бағынышты араб-парсы әдебиетіне де ықпал етті. Дегенмен, батыстан енген проза бірден қарқынды дамып, жазылу техникасы сәтті басталды деуден аулақпыз. Бәсең дами отырып, батыстық үлгідегі прозаның ерекшеліктерін біртіндеп қабылдай бастады. Ол, әрине, әңгіме немесе романның композициялық құрылымы, стилистикасы, тақырыптық-идеялық бағыты, образдық ерекшелігіндегі қателіктер дер едік. Оқиғалар желісінің үзіліп қалуы, сол араға қажетсіз дидактикалық мәтіндердің еніп кетуі – түрік прозасының тәй-тәйлап қалуына себеп болды. Бұл көптеген халықтардың прозасында болып жатқан үдеріс дер едік.

Арабтанушы-ғалым Г.Е.Нәдірова былай дейді: «XIX ғасырдағы араб әдебиеті, әсіресе араб прозасы стилистикалық тұрғыдан әлсіз болды, сондықтан әлеуметтік мәселелерді қамтуға қауқары жетпеді, одан алшақ болды» деп, алғашқы батыстық прозаның араб әдебиетінде де бірден дамып кетпегендігіне меңзейді (Надинова Г.Е.2005: 14). Батыстан енген әдеби түрлер, әсіресе проза мен драматургия жаңаша қалыппен түрік әдебиетіне енді. Түріктің халық драматургиясының (Қарагөз, меддах, орта ойыны) өзі батыстық драматургияға біраз уақыт қарсыласты. Ол - түрік халқының төл шығармалары екендігін дәлелдеу үстіне дәлелдей түсті. Дегенмен, батыстық үлгідегі драмалық шығармалардың өзіндік жазылу үлгісі, қойылымдық қыры, декорациялық ерекшелігі бар екендігі байқалды. Түрік қаламгерлері батыстық (олар үшін батыс деген Франция болды) драматургияның қыр-сырын игере бастады. Мысалы үшін 1860 жылы «Тержұман-ы ахваль» газетінде жарық көрген алғашқы драмалық шығарманың авторы Ибраһим Шинасидің «Ақынның үйленуі» (Şair Evlenmesi) трагикомедиясы түрік қоғамына ерекше әсер етті. «Шинасидің «Ақынның үйленуі» шығармасы, айрықша, қоғам қызыметіне берілген өнердің маңызды құжаты іспеттес. Онда күшті әлеуметтік сатираның нышаны байқалады» (Kabaklı A. 1994: 35).

XIX ғасырда түрік романы алғашқыда бірнеше аударма романмен басталды. Алғашқы аударма романның авторы - Жүсіп Кәміл Пашадеген жазушы. Ол француз қаламгері Фенелоннан «Телемақтың бастан кешкендері» атты романды аударған (1862). Сол кездегі алдыңғы қатарлы түрік қаламгерлері роман жазуға машықтануды сынап көру үшін хикая айту дәстүрін және осы дәстүрдің мысалдарынан бастау алған еді. Батыс әдебиетін өзінің замандастарынан бұрын игерген Шемседдин Сами жазылу техникасы тұрғысынан әлсіздеу болса да «Талғат пен Фытнаттың махаббаты, 1872» (Taaşuk-ı Talat ve Fitnat) атты романында дәстүрлі халық мәдениеті элементтерін қолдануы орынды еді.

Батыстық проза негізінде роман жазуды көздеген Намык Кемальмен салыстырмалы түрде алып карағанда Ахмет Митхат Ефенди (1844-1912) дәстүрді жаңа формада жүзеге асыруды таңдай отырып, халыққа арналған дидактикалық романдар мен әңгімелер жаза бастады. Олардың әсері өте күшті болды. Митхат Ефендидің жаңа проза стилін жандарына жақын тартқан Хүсейін Рахми Гүрпынар, Ахмет Расим және түріктің алғашқы әйел жазушысы Фатма Алийе сынды қаламгерлер оның жолын жалғастыра түсті. Түріктің әдебиеттанушы-ғалымы Инжи Енгинүннің пікірінше Режеизаде Махмұт Екрем мен Самипашазаде Сезаидің романтикалық, пре-реалистік және реалистерден әсерленген прозалық шығармалары «Сервет-и фүнун» әдебиетінің негізін қалады. Ал Халит Зия Ушақлыгиль – шығарманың құрылымы мен стилін прозаның негізгі дінгегі деп есептеген романдары мен әңгімелері арқылы түрік прозасының «піріне» айналды (Enginün İ. 2010: 256). Кейінгі кездегі әдеби кезеңдерде,

әсіресе, Жумхурийет әдеби кезеңінің қаламгерлері оның шығармаларын негізгі прозалық канон ретінде қабылдады.

XIX ғасырда түрік әдебиетінде саяси-идеологиялық көзқарастар да сан-саққа жүгіріп жатты. Ахмет Митхат Ефенди – Танзимат әдебиетінің өкілі ретінде паносманизм идеологиясын қолдады. Түрік тарихи романының негізін салушы, өз дәуірінің ең беделді қаламгері Намык Кемаль «Жезми» романы, ал Мизанжы Мұрат «Тұрпанда ма, Тұрпа ма» (1892) шығармасы арқылы паносманизммен қатар панисламизм идеологиясын көтерді. Сөйтіп, II-Конституциялық монархия тұсында пантүркістік және пантуранистік романдар жазылды. Сол секілді Мүфиде Ферит Тектің «Айтемір» (1918) романы да осы бағытта жазылған ең белгілі романдардың бірі. Халиде Эдип Адывардың «Жаңа Тұран» (Yeni Turan, 1912) атты шығармасы - алғашқы саяси роман болып табылады.

Белгілі қаламгер Набизаде Назым (1862-1893) өзінің қысқа өмірінде қалам тартқан «Зехра» (1896) романы арқылы психологиялық романның негізін салса, «Қарабибик» (1890) шығармасымен алғаш рет ауыл мәселесін реалистік тұрғыда суреттейді және ауыл романдары (Köy romanları) деген бағыттың бастаушысы болды (Karlan M. 1976: 384-391).

II-Конституциялық монархия кезеңінде әңгіме жанрында - Өмер Сейфеддин мен Рефик Халид Карай, роман жанрында - Халиде Эдип Адывар мен Якуб Кадри Қараосманоглы жаңа қырларынан танылды. Түрік прозасына жаңа үннің қосылғандығынан хабар берген еді. Пантүркізм ағымының кейде реалистік, ал кейде утопиялық көңіл-күйін Ака Гүндүз еңбектерінен байқауға болады.

XIX ғасырдағы Танзимат әдебиетімен басталған Батыспен ықпалдасу үдерісінде түрік прозасының жаңа сипатта қалыптасуы және оның жаңа қырларын игеруде түрік қаламгерлерінің бар ыждахатымен еңбек етуі өз жемісін берді дей аламыз. Жаңа түрік прозасы XX ғасырдың алғашқы жартысында қарқынды дамыды. Ол «Ұлттық әдебиет» кезеңінен аман-есен өтіп, «Жумхурийет» әдебиетіне ұласты. XX ғасырдың басындағы ірі түрік жазушылары - Зия Көкалып, Решат Нури Гүнтекин, Халиде Эдип, Якуб Кадри, Өмер Сейфеддин, Пеями Сафа өздерінің шығармашылығы арқылы түрік прозасының дамуына өз септіктерін тигізді.

Міне, түрік прозасының қалыптасып дамуы осылайша Танзимат әдеби кезеңінен бастау алады. Басталып қана қоймай, оның өзіндік жанрлық сипаттары да қалыптасады. Романның жанрлық түрлерінің ішінде, әсіресе, тарихи романға деген көзқарас өзгеше болды. Неге десеңіз ұлы Османдардың империялық мемлекеттен демократиялық сипаттағы елге айналу жолында Осман түріктері енді жаңа ұлттық бірегейлік ізденістері жолына түсті деп пайымдаймыз. Сондықтан тарихи романдарға деген сұраныс өзінен-өзі арта түсті. Тарихты қаузау арқылы ұлттық құндылықтарды жаңғыртуды көздеген түрік қаламгерлері мұның шешімді жолы тарихи роман екендігіне көз жеткізгендей. Бұл тек Анадолы түріктеріне қатысты емес, барлық түркі халықтарының жаңашылдық ізденістеріне қатысты. Әдебиеттанушы-ғалым М.Балтымованың пікірінше тарихи тақырып бүгінгі күні де әдебиет пен өнердегі басты мәселелердің бірі болып қалып отыр. Тарихи жанрда ең бастысы тарихи дәуірдің өмір шындығын көркемдік тұрғыда ашу, уақыт бедерін жаңғырту, қоғамдық-тарихи факторлардың көркем әдебиеттегі ролі мен мәнін ашыпкөрсету болып табылатыны белгілі. Ғасырлар бойы бедерленген рухани-мәдени тәжірибе роман секілді ірі эпикалық жанрдың, соның ішінде тарихи роман жанрының қалыптасуы мен дамуына негізгі себеп болды (Балтымова М. 2015: 3-4).

Түріктің алғашқы тарихи романдары XIX ғасырда жазылды дедік. Оның негізін салған Ахмет Митхат Ефенди мен Намык Кемаль болды. Ахмет Митхат Ефенди «Янычарлар» (1871) романымен, ал Намык Кемаль «Жезми» (1881) романы арқылы тарихи романның бастамашылары болды. Ахмет Митхаттың «Янычарлар» романы оның «Летаиф-и ривайет» (Қалжың әңгімелер) атты жинағының ішіне енген. Трагедиялық тарихи роман деп есептелетін бұл шығарма янычарлар институтының мәнін ашуға тырысады. Ол сол кезеңнің белгілі жылнамашысы Мұстафа Нәжіп Ефендидің «Сәлімийе оқиғасы» (Vaka-ı Selimiye) атты тарихи еңбегін көп пайдаланған екен. Романда янычар корпусының іріп-шіріген қоғамдық институтқа айналғандығы, ал янычарлардың өзі басбұзар, мойынсұнбайтын адамдар болып кеткендігі қатты сыналады. Дей тұрғанмен, Ахмет Митхаттың бұл тарихи романы біресе роман, енді бірде әңгіме болып көрсетіліп жүр.

Намык Кемальдың алғашқыда екі том болады деп жоспарлаған, алайда, бір томын ғана жарыққа шығарып үлгерген "Жезми" романы - түрік әдебиетіндегі тұңғыш тарихи роман болып есептеледі. Оның сюжеті негізінен XVI ғасырдағы түрік-иран соғысынан алынған. Стамбұлда басталған оқиға желісі әрмен қарай соғыс кезеңдерін басып өтіп Иран шекарасына, одан әрі Кавказға және Иран патшаларының сарайына жетеді. Романның шарықтау шегі осы көрсетілген соңғы мекенде жүзеге асады. Романның бас қаһарманы Жезми - Стамбұлдық жас сипахи (кавалерия жауынгері). Романның

бас жағында кіріспе іспеттес XVI ғасырдағы жалпы жағдай және Жезми туралы әңгіме сөз болады. Бұл кіріспе бөлімі оқиға сюжетімен еш байланыспайтындықтан оқиға композициясының басталуын тежеп, оқырманды жалықтыра түседі және романның тыс бөлім сияқты көрініс береді (Әбелдаев Ж. 2019: 46).

Қорытынды.Түріктің тарихи романы әсіресе XX ғасырда қарқынды дами түсті. Ультрапантүркизмнің негізін салушы түрік қаламгері Хүсейін Нихаль Атсыз және Абдуллаһ Зия Козаноғлының тарихи романдары өте тартымды болды. Х.Н.Атсыз өзінің тарихи романдарында көне түркі дәуіріне, яғни көктүріктер кезеңіндегі уақиғаларға бет бұрады. Оның «Көкбөрілердің өлімі», «Көкбөрілердің тірілуі» және «Көкжал» атты трилогиясы көне түркілердің даңқты күрестерін суреттейді. Сол арқылы күллі түркілердің рухани қорғаушысы миссиясын атқарады. Түркі халықтарының бірде тарих сахынасына көтеріліп, енді бірде қайта құлдырап, өмір жолындағы күрестерінде еш тоқтатпай, ұрпақ жалғастығы жолындағы жанкешті күрестерін бейнелеуде аянып қалмайды.

Х.Н.Атсыз жалпы өмірде түркілер десе жанын беретін, түркілерді ұлы халық деп ұлықтап, сол үшін қапаса да жатып шыққан жанкешті жазушы. Ол өз дәуірінің ең нағыз қандықызу ұлтшылы атанған болатын. XX ғасырдың басында Түркияда болып жатқан идеологиялық қақтығыстар әсіресе түріктің буржуазиялық интеллигенциясын қалжыратып жіберді. Әрқайсысы әртарапқа тартып, болашақ түрік елінің басты ұстанымдарын таңдаудан, адал жолынан шатастырып бітті. Түрік халқы ұлттық бірегейлік идеясын көтерді. Біз кімбіз, қайдан келдік, қайда барамыз деген сұрақтар жан-жақтан қойылып жатты. Осы тұста түрлі пікірлер айтылды. Дегенмен түрік халқы бірігуі керек еді. Олар өз жолын тапты. Түрік халқын біріктіретін бірден бір жол – ол түрікшілдік екендігі айқындалды. Ғұлама ғалым Зия Көкалып – түрікшілдіктің негізін жасады. Х.Н. Атсыз жазған қаһармандық романдар қоғамда өз іздеушісін тапты. Ұлттық бірегейлік ізденістері енді ұлт-азаттық көтеріліске ұласты.

Х.Н.Атсыз суреттеген батырлық, ерлік, өрлік тақырыбы енді ұлт-азаттық жолындағы жанқияр соғыспен сабақтасты. Бұл турасында Л.О.Алькаева былай дейді: «20-шы жылдардың басындағы әдебиеттің ортақ тақырыбын көркем интерпретациялауда, яғни ұлт-азаттық күресті суреттеуде түрлі ағымдағы жазушылар бір бағытта бас түйістірді. Бұл жердегі басты пафос ұлт-азаттық қозғалыс батырларының ерлігі мен батырлығын жырлау және шетелдік басқыншылар мен Отанның ішкі жауларына жеккөрушілік сезімін білдіру, бұл дегеніңіз - сұлтан билігі мен басқыншылардан бастап, түрік қоғамына антипатриоттық көңіл-күй тілейтін топтарға дейінгі аралықты қамтиды» (Алькаева Л. 1975: 7-8).

Қорыта келгенде түріктің тарихи романы өзінің қалыптасу және дамуының сара жолынан өтіп келеді. Орта ғасырлардан бастау алып, XIX ғасырда қалыптасқан, XX ғасырда жанрлық түр ретінде әдебиеттануда өз орнын алған түріктің тарихи романы жан-жақты дамып келеді. Тарихи роман зерттеулеріне түрік әдебиеттануында бірқыдыру ғылыми еңбектер арналып, оның генезисі анықталуда.

Түрік халқы өз идеалын іздеу жолында сан қилы соғыстарды бастан өткеріп, бүкіл ұлттық болмысын жоғалтып алмау жолында рухани жаңғыруға бет түзеді. Ол тарихи романдарда көрініс тапты. Осы бір тұста «менің идеалым – қазақ халқының тұрмыс жағдайын, мәдениетін мүмкін болғанша көтеру. Ал мұның өзі оның игілікті дамуының алғышарты болғандықтан мен осы мұратты қандай билік қамтамасыз ете алса, соған риза болмақпын», - деген Ахмет Байтұрсынов бабамыздың сөзін амалсыз еске аласың (2011: 54).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Kabaklı A. (1994). *Türk Edebiyatı. I. Cilt. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.*
- 2 Okuyucu C., Kartal A., Köksal F. (2011). *Klasik Dönem Osmanlı Nesri. İstanbul: Kesit Yayınları, s.16.*
- 3 Okuyucu C., Kartal A., Köksal F. (2011). *Klasik Dönem Osmanlı Nesri. İstanbul: Kesit Yayınları, s.39-65.*
- 4 Надирова Г.Е. (2005). *Становление и эволюция тунисского арабоязычного романа (XX век). Алматы: Қазақ университеті.*
- 5 Kabaklı A. (1994). *Türk Edebiyatı. III. Cilt. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.*
- 6 Enginün İ. (2010). *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı. İstanbul: Dergah Yayınları.*
- 7 Kaplan M. (1976). *“Karabibik”. Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar. İstanbul: Dergah Yayınları.*

8 Балтымова М.Р. (2015). Илияс Есенберлиннің тарихи романдары: шеберлік пен көркемдік. Монография. – Алматы: Отан баспасы.

9 Әбелдаев Ж.Ә. (2018). Танзимат кезеңіндегі түрік әдебиеті. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті.

10 Алькаева Л.О. (1975). Из истории турецкого романа. 20-50-е годы XX в. – Москва: Наука.

11 XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі. (2011). Ұжымдық монография. – Алматы: Арда.

References:

1. Kabaklı A. (1994). *Türk Edebiyatı. I. Cilt. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.*

2. Okuyucu C., Kartal A., Köksal F. (2011). *Klasik Dönem Osmanlı Nesri. İstanbul: Kesit Yayınları, s.16.*

3. Okuyucu C., Kartal A., Köksal F. (2011). *Klasik Dönem Osmanlı Nesri. İstanbul: Kesit Yayınları, s.39-65.*

4. Nadirova G.E. (2005). *Stanovlenie i evolüsia tunisskogo arabioazychnogo romana (HH vek). Almaty: Qazaq universiteti.*

5. Kabaklı A. (1994). *Türk Edebiyatı. III. Cilt. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.*

6. Enginün İ. (2010). *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı. İstanbul: Dergah Yayınları.*

7. Kaplan M. (1976). *“Karabibik”. Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar. İstanbul: Dergah Yayınları.*

8. Baltymova M.R. (2015). *Ilias Esenberlinniñ tarihi romandary: шеберлік пен көркемдік. Монография. – Алматы: Отан баспасы.*

9. Äbeldaev J.Ä. (2018). *Tanzimat kezeñindegi türük ädebiyeti. Oqu qūraly. –Almaty: Qazaq universiteti.*

10. Älkaeva L.O. (1975). *İz istorii tureskogo romana. 20-50-e gody HH v. – Moskva: Nauka.*

11. XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі. (2011). *Ұжымдық монография. – Алматы: Арда.*

MPHTI 17.82.3

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.77>

Kazmagambetova A.¹

¹Abay Kazakh National pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan

THE DEVELOPMENT OF THE GENRE OF THE SHORT STORY IN THE WORKS OF AMERICAN AND BRITISH WRITERS.

Abstract

This article pays attention to the issue development of the genre of the short story in the American and British literature. The authors of the short stories overcame difficulties with the extensive search for ways to update the figurative and expressive means powered to their common basic paradigm shift.

Analysis of the researching devoted to the theory and history of the genre of the short story inevitably was powered by common understanding blur definition of its genre associated with general laws taken place in the literary process of the XIXth century.

The high artistic level achieved the small prose in the England and its traits was fruitfully investigated by Russian and Western scholar and enlightened the experience manner of writers, therefore this genre should be considered as creative activity improved the unique technique, carried out in practice the experiments with a plot and themes finally successfully developed in their narrative prose.

Keywords: genre, short story, novelette, ethical aspect, metaphysical, idea, creative, artistic convention, embodiment, narrative, hierarchical relation, novelistic clue, epic, intertwining motif, concept, synonym, author manner, technique of writing

Казмагамбетова А.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет,
Алматы, Қазақстан